Toespraak Wim van de Donk[1]

Beschermerslezing 2022

3 april 2022, vught

DE ONVERMIJDELIJKE ONTWIKKELING VAN HERDENKEN.

Over zekere ankers en nieuwe bronnen.

(Gesproken woord geldt)

Beschermen kan, zo vermoed ik, zelden zonder hetgeen je beschermen wil, ook te dùrven ontwikkelen. Ik denk dat dat zélfs geldt voor iets waarvan je dat niet zou verwachten, zoals bij het restaureren van een kostbaar schilderij. Restaureren is zelden louter conserveren: nieuw beschikbaar gekomen materialen worden gebruikt, nieuwe technieken worden toegepast en veranderende omstandigheden van velerlei aard vragen om aanpassingen. Zelfs als je die vooral nastreeft met de doelstelling om wat je dierbaar is te kunnen koesteren en te bewaren.

Beschermen door te ontwikkelen. Dat is een vanzelfsprekend inzicht en een lastige opdracht tegelijk. Maar hier vanmiddag in een gezelschap van beschermers bijeen, durf ik het wel aan om enkele eerste gedachten daarover met u te delen.

De titel van mijn bijdrage hier vanmiddag verraadt al dat ik de vraag wil onderzoeken of dat ook voor de Nationale Herdenking en viering van 4 en 5 mei geldt. Ik heb het vraagteken weggelaten, maar U voelt hopelijk de voorzichtigheid, bespeurt misschien zelfs wel enige aarzeling.

Dat is terecht. Want ook hier geldt: vanzelfsprekendheid betekent niet: gemakkelijk. Toch zijn er aanleidingen om de vraag naar de verdere ontwikkeling van ons herdenken en vieren te stellen. Mijn voorgangster als voorzitter van het Nationaal

[1] Prof. dr. Wim B.H.J. van de Donk is voorzitter van het Nationaal Comité 4 en 5 mei en Rector Magnificus, tevens voorzitter van het College van Bestuur van Tilburg University. De auteur dankt Gerben van den Berg en Froukje Demant van het stafbureau van het NC voor hun waardevolle suggesties bij een eerdere versie.

Comité drukte me op het hart: je zult eraan moeten werken dat onze Nationale Herdenking ook voor toekomstige generaties en komende tijden een echte nationale en verbindende herdenking blijft. Met de nadruk op ónze.

In zekere zin kan ik zeggen: ontwikkelen om te beschermen is niets nieuws onder de zon. In mijn inleeswerk voor deze bijzondere functie, die ik samen met de andere leden van het Nationaal Comité, onze voortreffelijke staf én met de vele andere organisaties die werkzaam zijn in het veld (volgens sommigen een ‘arena’) van herdenken en herinneren mag uitvoeren, kwam ik meerdere publicaties tegen waaruit bleek dat onze huidige manier van het herdenken van de slachtoffers en het vieren van onze vrijheid zich, sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog, eigenlijk voortdurend heeft ontwikkeld.

Meer dan een routine is het een resultante. Dynamiek was er meer dan ik dacht. Twee titels noem ik, en dan begrijpt U wellicht nog meer mijn behoedzaamheid. Maud van de Reijt gaf haar boek over de geschiedenis van onze Nationale Herdenking de titel ‘*Zestig jaar herrie om twee minuten stilte, hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*’. Ilse Raaijmakers gaf haar al even lezenwaardige boek de titel: ‘*De stilte en de storm, 4 en 5 mei sinds 1945*’. Ik heb hier vanmiddag niet de tijd die soms ronduit tumultueuze geschiedenis uit de doeken te doen (het was Ilse Raaijmakers die van de al eerdergenoemde arena sprak) maar U begrijpt: behoedzaamheid is geboden.

Daarvoor is, laat ik daarover duidelijk zijn, ook alle reden. Die behoedzaamheid is geworteld in eerbied, respect en een blijvende oproep onderscheidend vermogen te tonen wanneer we in algemene zin over het en wat we herdenken spreken. De schrijfster en Holocaust overlevende Chaja Polak wees me er onlangs indringend op, dat de groepen slachtoffers van WOII niet achteloos in een zin bijeen genomen mogen worden omdat in het waarom en het hoe van hun slachtofferschap overeenkomsten zijn, maar ook verschillen.

Joden, Roma en Sinti, dat moeten we nooit vergeten, werden vervolgd en vermoord, louter omwille van wie ze waren.

Veel van de leden van de krijgsmacht, die we met evenveel verdriet herdenken, werden slachtoffers omdat ze, soms ook vrijwillig, vochten voor vrijheid en democratie, of voor onafhankelijkheid in de eerste plaats. Daarom is er bij elke krans die we op 4 mei leggen bij het Nationaal Monument op de Dam een eigen verhaal, waarvan de woorden door verschillende luisteraars ook weer verschillend kunnen worden geïnterpreteerd. De aandachtige luisteraar hoort verschillende muziek. Zelfs wanneer we de eenheid ervaren, is er ook verschil.

Maar gemeenschappelijk is en blijft de stilte. Een dierbaar en kwetsbaar moment van samenzijn, samen stil zijn, samen herdenken, samen nadenken. En de pijn delen die er is en blijven zal. Vanwege de vermoorde familie, omgekomen familie of vrienden, en vanwege de onaanvaardbare aantasting van wat nooit, nooit mag worden aangetast: de waardigheid en de vrijheid van de mens, van iedere mens, van alle mensen. Die aantasting begon al lang voordat die zich uiteindelijk in oorlogsgeweld en deportaties manifesteerde. Daarom blijft herdenken ook nadenken, en een indringende oproep waakzaam te zijn. Altijd, ook nu. Zeker nu.

De indringende en gezamenlijke twee minuten stilte die we, elke vierde mei ’s-avonds om acht uur precies weer, in acht nemen: nee, ik kan me niet voorstellen dat we daaraan ooit iets zullen veranderen. Het diepe waarom van die stilte is een zeker anker. Een stilte die ons in staat stelt te luisteren.

Maar naast dat zekere anker zijn er dus ook nieuwe bronnen. Want ik meen wel te zien dat er met de -onvermijdelijk- groeiende afstand -in tijd- tot de Tweede Wereldoorlog als historische gebeurtenis, zeker nu degenen die het zelf meemaakten in steeds kleinere getale onder ons zijn, iets nodig is om de wezenlijke kern van dat herdenken voor komende generaties te beschermen.

Want wat en waarom, los van het verdriet om de slachtoffers en gevallenen, herdenken we eigenlijk? Waarbij zijn en staan we stil? Wat beschermen we? Zekere ankers verbinden zich ook hier met nieuwe bronnen. Bronnen van onderscheiden soort, die het samen herdenken verder kunnen verdiepen en wellicht nieuwe voeding geven.

Zo vermoed ik ook, dat naar aanleiding van de presentatie van het onderzoek naar de dekolonisatieoorlog – een nieuwe bron - zeker dit jaar velen wellicht meer dan voorheen zullen denken aan slachtoffers van de onafhankelijkheidsoorlog in voormalig Nederlands-Indië.

En ik weet zeker dat mijn gedachten- en ik vermoed die van velen met mij – dit jaar ook zullen uitgaan naar de slachtoffers van het oorlogsgeweld in Marioepol, Odessa, Charkov, Kiev…. Net zoals dat mijn gedachten en gebeden in die twee minuten -ik zal U dat eerlijk zeggen- wel eens dacht aan (burger)slachtoffers die vielen in Aleppo, Kaboel, New York.

In de al even indringende als indrukwekkende eenheid van de gezamenlijk in acht genomen twee minuten stilte zullen onze gedachten feitelijk steeds meer uitgaan naar een veelheid van mensen en momenten.

Dat geldt denk ik ook voor de intussen meer talrijke Nederlanders voor wie de Tweede Wereldoorlog een minder bekend en beleefd deel van de geschiedenis is. Maar die door het blijvend en indringend delen van de verhalen daarover, verhalen die we nooit mogen vergeten, de kans krijgen om zich in 4 en 5 mei te kunnen herkennen. En er zich zo ook deel van te kunnen voelen, ook met hun verhalen en geschiedenissen.

Want hoe meer de historische nabijheid van de vreselijke gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog onvermijdelijk kleiner wordt, hoe dichterbij, komen dan de soms niet minder indringende verhalen, ook van ver na die tijd. Verhalen die ons wederom raken door de grove aantasting en de onthutsende vormen van ontkenning van de waarde van wat, soms dichtbij, soms veraf, onbeschermd en kwetsbaar ten prooi viel aan de een of andere vorm van geweld: de waardigheid van de mens, van alle mensen. Dichterbij zijn ook de nieuwe verhalen van de aantasting van de waarden waarvoor we pal moeten staan: vrijheid, rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid, eerlijkheid, barmhartigheid.

Onze nationale herdenking is daarmee -ook dat lijkt me onvermijdelijk- een uiting van de waarden die we na die Tweede Wereldoorlog steeds meer (en ook -internationaal)

zijn gaan zien als universele waarden, belichaamd ook in de tot universeel verklaarde rechten van de mens. Het was geen toeval dat was besloten om aan het einde van de herdenking van onze 75-jarige bevrijding nadrukkelijk aandacht te geven aan de oprichting van de Verenigde Naties. Die viel helaas door de coronapandemie wat in het water. Een mooie reden om volgend jaar extra aandacht te geven aan de dan 75-jarige Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Laten we hopen dat we dat kunnen doen in een wereld waarin iedereen, waar ook ter wereld, kan vertrouwen op die rechten, en dat we ernaar leven.

Een mooi moment om onze nationale herdenking, de herdenking van de slachtoffers van het Koninkrijk der Nederlanden, slachtoffers van concrete historische gebeurtenissen, steeds meer te verbinden met en te toetsen aan die -onvermijdelijk- als steeds meer universeel en onaantastbaar geaccepteerde rechten. Rechten, die hun diepste grondslag uiteindelijk vinden in de waarden van de waardigheid, de gelijkwaardigheid, en de vrijheid van de menselijke persoon, van elke persoon.

Ik zeg nadrukkelijk: steeds meer, want dat ging en gaat niet vanzelf. Ook ons herdenken maakt deel uit van een voortdurend gesprek, debat, en soms zelfs van conflict en strijd. De twee al eerdergenoemde boeken van Maud van de Reijt en Ise Raaijmakers laten daarover een boeiend beeld zien. De ‘*petits histoires’* van botsende ego’s en organisaties spelen zich af tegen het veel bredere décor van de voortgaande en zich soms versnellende ontwikkeling van herdenken en herinneren, waarvoor aan het einde van de vorige eeuw de belangstelling van wetenschappers sterk groeide. Er zijn vele publicaties van historici en vanuit andere disciplines te noemen, waaronder bijvoorbeeld die van Van Vree en van der Laarse (2018), Pans en Demant (2020) en De Jager en Wallet (2021). Zij leggen bloot dat onze herinneringscultuur is geworteld in bredere ontwikkelingen in de sfeer van politiek, religie en samenleving. Hoe we herdenken is een spiegel van wie we samen zijn, soms ook van wie we samen willen worden. Zo leken soms de opvattingen en praktijken van de zich na de oorlog ontwikkelende rituelen van het herdenken evenzeer getekend door de naoorlogse maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, als door de gebeurtenissen in de oorlog zelf. Nog steeds dragen de rituelen de sporen van de dominante, verzuilde verhoudingen in religie en politiek. In veel publicaties die ik bestudeerde wordt aandacht gevraagd voor de sporen die tal

van religieuze rituelen en praktijken tot op de dag van vandaag doorwerken in de wijze waarop wij in onze, door het SCP nog vorige week als dominant en in veler ogen definitief en onvermijdelijk seculiere tijden, onze herdenkingen inrichten.

Een interessante vraag daarbij is hoe in onze tijd die verhoudingen, en bijvoorbeeld ook processen van secularisering, internationalisering, polarisering en pluralisering van onze samenleving, zullen gaan doorwerken in die opvattingen en praktijken. De ontwikkeling van herdenken was altijd al meer dan we ons wellicht realiseerden niet alleen getekend door het waarom van wat we herdachten, maar ook door de tijd waarin dat gebeurde.

Er is geen reden aan te nemen dat dat ook voor de toekomst niet het geval zal zijn. Voor een Nationale Herdenking, een herdenking die dus van ons allemaal en voor iedereen moet blijven of kunnen worden, ligt hier voorwaar een stevige opdracht. Iets beschermen, door het te durven ontwikkelen. Zou dat ook hier nodig zijn, kunnen? Onderzoek en gesprek zal nodig zijn, en dat zal behoedzaam moeten gebeuren. Want juist dergelijke wezenlijke momenten en instituties zijn ook kwetsbaar. Daarbij zal er ook aandacht moeten zijn voor de geheel andere media-context waarin dat gesprek -voeren we nog gesprekken?- waarin deze opdracht gestalte krijgt.

In de hierboven al kort genoemde literatuur, binnen de onderzoeksafdeling van het Nationaal Comité met grote aandacht gevolgd (ik noem met name Froukje Demant, die me het nodige onder de aandacht bracht) wordt nog los van die historische benadering, ook met een meer antropologische en sociologische blik gekeken naar herinneren en herdenken. Dan wordt nog duidelijker waarom belangrijke ontwikkelingen in onze samenleving doorklonken in de manier waarop we herdachten (en vierden). Herdenken heeft plaats door middel van zogenaamde ‘herinneringsopvoeringen’, *performances of memory*, waarvan de dramaturgie ook veel zegt over voorkeuren en stijlen van het tijdsgewricht. Herdenken krijgt vorm door en geeft ook zelf vorm aan ‘collectieve en nationale identiteiten’, het laat zien wie we zijn en wie we willen zijn of worden. Het zegt iets over de groep, wie erbij horen, maar kan ook, bewust of onbewust, laten zien wie (nog) daarbuiten staan.

Daar waar we dus spreken over onze Nationale Herdenking, is het goed om te realiseren dat die niet statisch is, voor eeuwig in beton gegoten of in steen gehouwen. Dat geldt wel voor de verschrikkelijke feiten van de Tweede Wereldoorlog die daaraan ten grondslag lagen.

Maar naast dat zekere anker van de Tweede Wereldoorlog, dat ook het hoe en het waarom van het herdenken op koers houdt, ontstaan ook nieuwe bronnen. Soms zijn dat nieuwe bronnen, die eerdere inzichten aanvullen of verscherpen. Soms liggen die in de veranderende historische en sociale context waarin dat herdenken actueel gestalte krijgt, door de betrokkenheid van nieuwe deelnemers, die ook hun eigen verhalen willen ‘inpassen’ in de diepste reden: dat we geen slachtoffers meer willen van oorlogsgeweld, van discriminatie, van deportatie.

Demant betoogt terecht dat al die benaderingen en aspecten van herdenken niet los van elkaar staan. Ik citeer: ‘Nationale herdenkingen en vieringen zijn ‘optredens’ waarin zowel de collectieve herinnering als de nationale identiteit worden uitgedrukt èn vormgegeven. Daarmee zijn het momenten waarin ook wordt onderhandeld over hoe meerderheid en minderheden zich tot elkaar verhouden. De kracht van deze ‘optredens’ zit hem in hun rituele karakter: het zijn tradities die zich steeds weten aan te passen aan nieuwe behoeftes zonder hun vertrouwde kern te verliezen.’(Demant, 2022)

De vertrouwde kern. Dat is dus wat we echt moeten beschermen. En daarmee is het herdenken dus ook richting geven en grenzen bewaken.

Die kern beschermen vraagt om actie, soms volstaat wellicht een duidelijke reactie. Beschermen is hier dus niet alleen richting wijzen, maar ook grenzen stellen. Die kern is het tweede anker (naast het eerste anker, de naakte feiten van de Tweede Wereldoorlog): de grondslagen van democratie en rechtsstaat. Die zijn, ook in eigen land, minder onkwetsbaar dan sommigen soms denken. Dat zit hem ook in taal, bejegening, het vermogen samen te leven.

Maar dat vermogen moet dan ook wel echt blijken. Mensen gaan niet stemmen wanneer ze het vertrouwen verliezen dat die democratie en rechtsstaat er ook echt

voor hen is. Of is er een andere oorzaak van de wat lauwe stemming: zijn we niet meer consumenten dan burgers geworden, die wel denken dat vrijheid als brood is, waarmee de schappen vanzelf wel worden gevuld? De nu gaande oorlog is nu al een bron om die houding te logenstraffen. Ik zei het eerder: vrijheid is een werkwoord, een opdracht voor ons allemaal.

Ik steun graag degenen die erop wijzen dat vrijheid het zusje is van solidariteit, Duurzame vrijheid vraagt ook een dito verbondenheid. Dit jaar heeft Annelien de Dijn op een indringende wijze aandacht gevraagd voor de opvatting dat we vrijheid in verbondenheid vieren, en aandacht gevraagd voor de (wortels van de) democratische betekenis daarvan (De Dijn, 2021). Vrijheid vraagt om verbondenheid hier, verbondenheid vraagt ook aandacht voor wat verder weg lijkt.

En duurzame vrijheid vraagt om *bonding*, maar ook om *bridging*. Dat is in een samenleving die intussen anders en verschillend is vaak niet gemakkelijk. Dat vraagt om een stevig vermogen om vorm te geven om naar elkaar te luisteren, en elkaars verhalen te blijven vertellen. Soms zijn er nieuwe bronnen en inzichten, soms nieuwe en soms pijnlijke verhalen die duidelijk maken hoe kwetsbaar we zelf eigenlijk zijn.

In een samenleving waarin de soms dubbelwandige bubbels de nieuwe zuilen zijn, en ons eigen ‘gelijk’ voortdurend algoritmisch wordt ondersteund en verder gevoed, is dat voorwaar een opgave geworden. Zeker in een land waarin soms elke discussie een zero-sum game geworden is, waarin een echt gesprek en de bereidheid zich in de ander te verdiepen is verdampt door de hitte van de steeds meerstemmiger emoties (zie Beugelsdijk, 2021).

Vrijheid van meningsuiting vraagt niet allen om vrijheid van meningsvorming, maar ook om de competenties en mediawijsheid om te doen. En om een mooie balans tussen articuleren en accommoderen. Meerstemmigheid vraagt om extra inspanning om die harmonieus te laten klinken, anders verwordt polyfonie tot kakafonie. En die laatste gedijt vooral bij afwezigheid van wederkerigheid en het vermogen en de wil tot oprecht uitluisteren. Die vraagt om wederkerige praktijken, waarin gemeenschappelijkheid kan verschijnen als emergent effect van meerstemmigheid,

zo formuleert Boutelier het, omstandig, maar wel treffend (Boutelier, 2021, p. 161, zie ook Bejan, 2017).

Of in de woorden van Sinan Çankaya: ‘Meerstemmigheid gaat om het scheppen van politieke identiteit rondom waarden van solidariteit en rechtvaardigheid zonder onze geschiedenissen op een hoop te willen gooien, zonder etnische en religieuze identiteiten uit te wissen en zonder de indruk te willen wekken dat we ‘allemaal hetzelfde zijn’. (Çankaya, 2022)

Zelfs de vertrouwde kern van waarover we nadenken bij herdenken en vieren vraagt dus om fundamentele vernieuwing, dat vraagt dus ook om het opnieuw investeren in een mogelijkheid van ‘wij’.

Als politiek vooral identiteitspolitiek wordt, wordt dat lastig. Politiek is het vermogen tot verbinden, zelfs bij lastige tegenstellingen. Het vormgeven van onze gemeenschappelijke identiteit is feitelijk een proces van identificatie, van zich verbinden met. Verbinden met alles wat op het spel stond tijdens die Tweede Wereldoorlog, en waarin en waarvoor velen hun vrijheid, waardigheid en zelfs hun leven verloren door een regime dat die vertrouwde kern van waardigheid van iedereen bruut verruilde door een kern van haat, wantrouwen en uitsluiting.

Politiek vraagt om verbinding, het vermogen tot onderling vertrouwen. Als dat wegvalt, valt ook de vrijheid. Dat alles vraagt om een kritische reflectie op een wezenlijk begrip in die vertrouwde kern van ons herdenken en vieren betekenisvol verbindt, en die we willen beschermen en behoeden.

Meer dan om een kritische reflectie: het beschermen van wat ons dierbaar is, vraagt om een soms gedurfde en spannende nieuwe ontwikkeling ervan. Op basis van zekere ankers en met een scherp oog voor nieuwe bronnen, soms opnieuw opgedoken, en in een maatschappelijk klimaat dat soms nog in weinig doet denken aan dat van na de Tweede Wereldoorlog. En terwijl aan de grenzen van de Oekraïne ook voor onze vrijheid wordt gevochten, lijkt hier soms de onverschilligheid te domineren als het gaat om onze democratie, en slordigheid als het gaat om onze rechtsstaat. 4 en 5 mei blijven daarvoor een baken, en is het een mooie opdracht te

blijven werken aan de waardering daarvan ook in onze tijd, voor de generaties die die kostbare traditie verder mogen dragen. Dat vraagt denk ik om soms gedurfde vormen van vernieuwing en nieuwe verbindingen. Om een soms nieuwe dramaturgie voor een vertrouwd ritueel.

Daarom: laten we, met al die zeer betrokken vrijwilligers, veteranen, musea, herdenkingscentra, stichtingen, comités en organisaties die al decennia zo overtuigend en met een enorme inzet vormgeven aan het uitgebreide veld van herdenken en vieren, aan de slag gaan. We koesteren onze ankers, maar zijn niet bang voor nieuwe bronnen en vormen. Beschermen is ontwikkelen, dat is de kwestie. Ik zie er naar uit daaraan -samen met U en vele anderen, mede vorm te mogen geven.

Literatuur

Bejan, Teresa (2017). *Mere Civility. Disagreement and the Limits of Toleration*. Harvard University Press, Cambridge.

Beugelsdijk, Sjoerd (2022). *De Verdeelde Nederlanden. Hoe een perfecte storm een klein land dreigt te splijten (en wat we daaraan kunnen doen.* Balans: Amsterdam

Boutelier, Hans (2021). Het nieuwe westen. *De identitaire strijd om de sociale verbeelding*. Van Gennip, Amsterdam

Çankaya, Sinan (2022). *Tegen heldere verhalen*. Nationaal Comité, Amsterdam.

Dijn, Annelies de (2021). *Vrijheid. Een woelige geschiedenis.* Alfabet uitgevers, Amsterdam.

Donk, Wim van de (2008). De bedoeling van bevrijding. 5 mei lezing. CPNB/Nationaal Comité 4 en 5 mei, Amsterdam.

Jager, Koos-jan de, en Bart Wallet (2021). Inleiding: Publieke religie en de Nederlandse Herinneringscultuur. In: Koos-Jan de Jager en Bart Wallet(red.), *De*

Heilige stilte. Publieke religie en de Nederlandse dodenherdenkingen sinds 1945. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 (jrg. 29). KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht (pp 7-21).

Pans, L. en F. Demant (2020). *Constant en in beweging. Vorm en betekenis van herdenkingsrituelen*. Nationaal Comité, Amsterdam.

Raaijmakers, Ilse (2017). *De stilte en de storm. 4 en 5 mei sinds 1945*. AUP, Amsterdam.

Reijt, Maud van de (2010). *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*. Bert Bakker, Amsterdam